

Euskal azentuen sailkapenaz eta historiaz

JOSÉ IGNACIO HUALDE
(University of Illinois)

0. Sarrera

Lan honek bi atal nagusi ditu. Lehendabiziko partean, euskal azentu ereduen sailkapen bat proposatzen dut gaurregun dauzkagun datuen arabera eta arau sistema sinkronikoak kontuan hartuz. Bigarren partean, euskal azentu eredu nagusien garapen diakronikoa aztertzen dut.

1. Euskal azentu ereduen sailkapenerako*

Euskal azentuaren ikerkeran, Mitxelenak (1972) egin zuen sailkapena oinarrizkoa izan da. Ordutik hona, azentuari buruzko lan gehienetan abiapuntutzat hartu da (cf. Txillardegi 1985, Salaburu 1984, Ibarra 1994, beste askoren artean). Mitxelenak, hala ere, ez zuen sailkapen hori behin-betikotzat hartu. Hain zuzen, ondoko hitz hauekin bukatzen du bere artikulua: "Almost everything remains to be done".

Oraindik ere, asko gelditzen bada egiteko, 1972 urtetik hona, bai azentuzko datuen ezagutzaren aldetik eta baita analisiaren aldetik ere, zertxobait aurreratu dugula ezin dezakegu ukatu. Ene ustez, bada, Mitxelenak 1972 urtean egin zuen euskal azentu ereduen sailkapena gainditzeko garaia heldu da. Orain dakiguna kontuan hartuz egin dezakegun sailkapena ere, dena den, behin-behinekoa izango da, oraindik hutsune handiak gelditzen baitira gure ezagutzan.

Euskal azentuari buruz daukagun lehen lan sakona Larramendirena (1729) da. Larramendik azaltzen duen eredia Bizkai-Gipuzkoetakoa dela dio, eta honetatik Irun eta Hondarribiakoa beriezten du. Azkuek, bere aldetik, bai Bidasoako azentu eredia eta bai zubererarena bereizten ditu berak orokortzat hartzen duen azentubidetik (funtsean, Lekeitiokoa, nahiz eta berak bestela pentsatu, cf. Hualde 1990). Mitxelenak (1972) Azkueren sailkapen hirukoitzari, beste azentubide bat eranstean dio, lau azentubide bereiztuz: mendebalde-erdialdekoa (edo bizkaiera eta gipuzkerarena), Bidasoakoa, Nafarroa Garaikoa eta Zuberoa-Erronkarietakoa. Artikulu berean, Pierre d'Urte idazle lapurtarrak erabili zuen azentua aztertzen du, eta azentubide bereiztat hartzen du. Hau bostgarren azentu-mota izango litzateke, beraz. Sailkapen honetatik at, gaurko lapurtera eta behenafarrera gelditzen dira. Oraindik ere, lapurtera eta behenafarreraren azentuari buruz oso gutti dakigu, tamalez. Orain

(*) Atal honetako zenbait pasarte 1994ko irailean Euskaltzaindiaren Leioako Biltzarrean irakurri ziren.

dakigunaren arabera, hala ere, nik bi zuzenketa nagusi proposatuko nituzke Mitxelena-ren sailkapenean.

Lehenengo eta behin, gipuzkera eta bizkaieraren eremuan bi azentubide nagusi bereiz ditzakegu, Mendebaldekoa eta Erdialdekoa; nahiz eta biak historikoki loturik egon. Funtsean, Erdialdeko ereduan, azentu nagusia hitzaren bigarren silaban erortzen da kasu markatugabeen. Mendebaldeko sisteman, aldiz, eskuinaldetik, edo bukaeratik, kontatuz sartzen da azentua hitz markatugabeetan.

Bigarrenik, Erdialdeko ereduan Bidasoakoa ere sartuko nuke (Txillardegik 1985 egiten duen moduan), sistema honetan ere azentu nagusia bigarren silaban erortzen baita kasu normalean.

Bi zuzenketa hauek, beraz, erlazionatuta daude. Horretaz gain, gaurregun dauz-kagun datuekin, azpieredu batzuk bereiz ditzakegu eredu nagusietan. Eredu nagusietatik kanpo geratzen diren hizkerak ere badira.

Euskal Herriko mendebalde-erdialdeko eskualdeetan hiru sistema nagusi bereiz ditzakegu: 1. Mendebaldekoa, 2. Erdialdekoa eta 3. Hondarribikoa eta lapurtera zaharrarena. Hiru sistema hauek lotura historiko garbia erakusten dute eta proto-eredu bakar baten barruan kokatu beharko genituzke, nahiz nahiko arau desberdinak izan (cf. Mitxelena 1985: 587). Esan bezala, nire Mendebaldeko sistema, Mitxelena-ren Lehen Saila baino askoz murriztuagoa da. Honen barnean, bi azpi-eredu bereizten ditut: 1.1. Iparraldeko bizkaierarena (Gernika/Gerxo eta Lekeitikoko azpi-azpi-ereduekin) eta 1.2. Zeberio/Azpeitikoa. Nire Erdialdeko eredia, berriz, nahiko zabala da eremu geografikoaren aldetik, Bizkai, Gipuzkoa eta Nafarroako hizkera batzuk hor sartzen direlarik. Lan honetan, hiru azpi-eredu kontuan hartzen ditut: 2.1. Oñatikoa, 2.2. Ekialdeko gipuzkerarena eta 2.3. Bortzerrietakoa. Esan dudanez, eredu honen ezaugarri nagusia azentua kasu normalean bigarren silaban jartzea da. Beraz, Elorrioko azentubidea ere azentu-eredu honen barnean kokatzen da, adibidez (cf. Jansen 1992). Hondarribiko sistema Erdialdeko eredutik bereizten dut eta lapurtera zaharraren azentubidearekin batu, azentua hitz-erroaren eskuinaldetik kontatuz ezartzen baita hizkera hauetan.

Ekialderantzago, azentu bereizgarririk gabeko bi eredu nagusi aurkitzen ditugu: hegoaldean, goinafarrerarena eta iparraldean, lapurtera/behenafarrerarena. Berrero, Lapurdi-Behenafarroetako eskualdeetan erabiltzen den azentubideei buruz ez dakigu gauza handirik. Goinafarreraren eremuan, aldiz (eta Bortzerrietako sistema alde batera utziz), eredu orokorretik aldentzen diren bi sistema aurkitzen ditugu, behintzat: Sakanako zenbait herritan erabiltzen dena eta Imoz eta Basaburuan Ibarrek (1994) aurkitu berri duena.

Azkenik, zubererak duen eta erronkarierak izan zuen azentubideak aurkitzen ditugu, Ekialdeko saila osatuz.

Goazen, beraz, eredu eta azpi-eredu bakoitzaren ezaugarri nagusiak ikustera.

1.1. Mendebaldeko azentu-eredua

1.1.1. Iparraldeko bizkaiera

Ikertzaile askok ikusi duten moduan (Azkue 1923, 1931-32; Basterrechea 1974; Rotaetxe 1978a, 1978b; Hualde 1989, 1991; Gaminde 1992, 1993), Bizkaiko ipa-

rraldean doinu-azentuzko sistema bat aurkitzen dugu. Azentu-eredu honetan badago oinarritzko bereizketa bat hitz azentudun eta azentugabeen artean. Hitz azentugabeek ez daukate silaba azentudunik. Normalean, hitz azentugabeek osatutako hitz-andanetan badago goiko tonu bat bigarren silabatik azken silabaraino (edo azkenaurreko silabaraino, Markinaldeko hizkeretan), eremu honen azken silaba pixkat altuagoa izan badaiteke ere. Hitz azentudunek, aldiz, silaba jakin batean azentu lexikala daramate (tonu gorakada-beherakada garbi batez gauzatzen dena). Azentu-eredu hau, Getxo eta Sopelatik Mutrikuraino hedatzen da, Bizkaiko iparraldetik (Gaminde 1993). Azentu lexikalak morfemei dagozkie. Azentu hauek ezartzeko erabiltzen den araua kontuan hartuz, bi azpi-eredu bereiz ditzakegu, Gernika/Getxokoa, edo orokorra, eta Lekeitiokoa.

1.1.1.1. *Gernika/Getxo*

Azpi-eredu honetan, erro azentudunek, azken silaban ezezik, beste edozein silabatan eraman dezakete azentua: /dénbora/, /eskóla/. Atzizki azentudun gehienak aurreazentuatzailak dira; hau da, aurreko silabari ematen diote azentua: /gixon-'ari/ *gixónari* 'gizonei', /on-'en-a/ *ónena*. Hizkera batzuetan, atzizki azentudunek bi silaba aurrerago ezartzen dute azentua: /esan-'go/ *ésango*, baina bakarrik testuinguru jakin batzuetan. Hitzak azentu lexikal bat baino gehiago badauzka, lehenengoa bakarrik gauzatzen da: /kánpo-'tarr-'ak/ *kánpotarrak*, /gixon-'an-'ari/ *gixónanari* 'gizonenei' (cf. Hualde 1990, 1991; Hualde eta Bilbao 1992, 1993).

1.1.1.2. *Lekeitio*

Nahiz eta beste aspektu guztietan, Lekeitioko sistemak Gernika/Getxoko azentu-ereduaren ezaugarri berberak izan, azentu lexikalak kokatzeko araua zeharo desberdina da. Lekeition, hitz azentudun guztiek azkenaurreko silaban daramate azentua. Hau da, azentu lexikalak azkenaurreko silabara mugitzen dira. Arau hau Lekeition eta Ondarroan aurkitzen da (cf. Hualde, Elordieta eta Elordieta 1994).

1.1.2. *Zeberio/Azpeitia*

Zeberion erabiltzen den azentu sistemak orain arte ikusitako beste azentu-ereduekin antzekotasun nabaria du (cf. Etxebarria 1991, Hualde 1992). Badira, hala ere, desberdintasun garrantzitsuak ere. Hasteko, azentuaren gauzatze fonetikoa desberdina da. Bizkaiko iparraldeko hizkeretan ez bezala, ez dago tonu hedatzerik.

Morfema azentudun eta azentugabeen banaketa Gernikan edo Lekeition aurkitzen duguna da. Gainera, Zeberioko ereduak Gernika/Getxoko arau berbera du hitz azentudunetan; hots, lehen azentu lexikalak irabazten du. Diferentziarik nagusia flexiozko morfemen azentuzko ezaugarrietan aurkitzen dugu. Bizkaiko iparraldeko sistemetan ez bezala, hitz mugatu (flexiodun) guztiak azentudunak dira; hau da, hitz mailako azentua jasotzen dute. Zehazkiago, flexiozko morfemek azentu eremuaren muga markatzen dute. Azentua ez da inoiz lehen mugatzailetik eskuinaldera pasatzen. Hitz-erro azentugabeekin, azentuaren kokagunea silaba kopuruaren arauera determinatzen da: *gixonári* (sg), *gixónari* (pl), baina *mamarróari* (sg) *mamárroari* (pl). Oso antzeko sistemak Gipuzkoako mendebaldean aurkitzen dira (Hualde 1993b).

1.2. Erdialdeko azentu-eredua

Gipuzkoako eskualde handi batean, eta baita Bizkaiko eta Nafarroa Garaiko zenbait tokitan, azentu nagusia hitzaren bigarren silaban kokatzen da kasu norma-lean. Kasu batzuetan, aldiz, lehenbiziko silaban erortzen da. Patroi markatua sortarazten duten kasuak ez dira berdinak mota honetako hizkera guztietan. Hemen hiru azpi-eredu kontuan hartuko ditugu, aurkitzen den aniztasuna agortu gabe, Oñatiko, ekialdeko gipuzkera deitu dezakeguna eta Bortzerrietakoa.

1.2.1. Oñati

Oñatin, kasu markatugabeen azentua bigarren silaban erortzen da: *argála, alákia, burdíña*. Atzizkiek ez dute inolako eraginik azentuaren kokagunea determinatzeko: *abáde, abádia, abádiak*. Hitz batzuk, bestaldetik, azentua lehenbiziko silaban hartzen dute. Patroi markatu hau hurrengo kasuetan agertzen da: (a) Hitz-erroa silababakarrakoa denean: *lúrrera, bálizagua* (hau da, azentu eremua erroa da). (b) Hitz-erro markatuekin (salbuespen lexikalak): *ántzar, ántzarra, séme, sémia, éguen, éguena, ídola, ídolia, dénpora, dénporia*. (c) Hitz bisilabaduna denean: *lau bába* baina *babía, babáak; gérrí, gerríxa; áize, aizía; ágiñ, agíña* (hau da, hitzaren azken silabak ezin du azentua eraman).

1.2.2. Ekialdeko gipuzkera

Gipuzkoako ekialdeko hizkera gehieneran Oñatiko sistemarekin antzekotasun handia duten sistemak aurkitzen ditugu. Hizkera hauetariko askotan, dena den, azentu eremua hitz osoa da, eta ez hitz-erroa. Horregatik, azentua bigarren silaban ager daiteke hitz-erroa silababakarra denean ere: *lurrían*. Bestaldetik, eskualde honetako hizkera askotan, hitz-erro silababakar eta bisilabadunen pluralean patroi markatua (lehenbiziko silaban) erabiltzen da: *gizóna* baina *gizonak, lurrétik* baina *lúrretatik*. Datu honek Mendebaldeko sistemarekiko lotura diakronikoa erakusten du argi eta garbi. Izan ere, leku batzuetan arau-aldaketa oso berria izan daiteke; azken belaunaldiotan gertatu den aldaketa bat.

1.2.3. Bortzerrieta

Bortzerrietako hizkerak azentuari lotutako fenomeno bereziak ditu; alegia, bokal neutralizazio eta galketa gogorrak. Agian, arrazoi honetatik aparteko sistema bezala ikusia izan da. Dena den, fenomeno hauek "epifenomenoak" dira, Mitxelena (1972) hitzetan esateko. Azentu nagusia ezartzeko erabiltzen diren arauak kontuan hartzen baditugu, erdialdeko patroi berberak aurkitzen ditugu; hots, kasu orokorrean azentu nagusia bigarren silaban: *mendía, inpórtantzi, armónirik, madárikatu*; eta kasu markatuan azentu nagusia lehenbiziko silaban: *búeltaka, bésta*. Oñatin bezala, azentu eremua hitz-erroa da: *mendítik* baina *lúrretik*. Oñatin ez bezala, aldiz, azentua hitzaren azken silaban ager daiteke: *lau mendí, lau zakúr*.

1.3. Hondarribia /lapurtera zaharra

Hondarribiko sisteman, azentu eremua hitz-erroa da, Bortzerrietan eta Oñatin bezala. Bortzerrietako sisteman ez bezala, azentua hitz-erroaren eskuinaldetik konta-

tuz ezartzen da. Hitz-erroak hiru silaba edo gehiago dituenean, erroaren azken silaba astuna bada azentua erroaren azken silaban ezartzen da, eta arina bada, erroaren azkenaurrekoan: *euskaldún.a, txistulári.ya, txistulári.yakentzat*. Hitz-erroa bisilabaduna bada, azentua bigarren silaban (erroaren azkenean) erortzen da kasu markatugabeen: *mendí.ya, txakúrr.akin, lau mendí*. Silababakarra bada, eremuak duen silaba bakarrean erortzen da azentua: *lúrr.etikan, árr.akentzat* (Hualde eta Sagarzazu 1991).

Pierre d'Urteren izkribuetan Mitxelena (1972) aurkitu zuen azentu sistema berdintsua zen. Beraz, Mitxelena Lapurtera zaharra deitzen duen azentu-eredua, funtsean gaurregun Hondarribian erabiltzen dena da.

Orain arte ikusi ditugun hiru azentu-eredu nagusiek (Mendebaldekoa, Erdialdekoa eta Hondarribia/lapurtera zaharra) ezaugarri garrantzitsu bat dute amankomunean; hots, hitz markatu eta markatugabeen arteko bereizkuntza. Are gehiago, neurri handi batean, hitz markatuak edo azentuzko salbuespen lexikalak berdinak dira eremu honetako hizkeretan, Mitxelena (1985: 588) ohartu zuen moduan. Ezaugarri hau erabil dezakegu sail zabalago bat definitzeko.

1.4. Goinafarreraren azentu-eredua

Nafarroa Garaiko zati handi batean, azentua ez da bereizgarria eta normalean azkenaurreko silaban ezartzen da, Mitxelena (1972) esaten digun moduan. Era honetako sistema baten deskribapena Salabururen (1984) Baztango hizkeraren ikerketan aurkitzen dugu. Ibarra (1994) sistema berbera deskribatzen du Ultzamako hizkerarako. Goinafarreraren eremuan ezezik, aezkeran (I. Camino, ahozko komunikazioa) eta zaraitzueran (Mitxelena 1967, 1976) ere aurkitzen dugu sistema hau.

1.5. Sakana

Arbizun eta Sakanako beste herri batzuetan, azentua ez da bereizgarria. Hala ere, azentu-patroia ez da aurreko atalean aipatu duguna. Normalean badago azentu bat hitzaren edo hitz andanaren lehenbiziko edo bigarren silaban eta beste bat azken silaban: *árbizuarrá* edo *arbizuarrá*.

1.6. Basaburua/Imoz

Guttien espero genuenean, edo, hobe esan, guttien espero genuen lekuan, Ibarra (1994) azentu bereizgarria duen hizkera bat aurkitu du, non eta goinafarreraren eremuan; Basaburua eta Imozeko hizkeran, hain zuzen. Bizkai-Gipuzkoetako hizkera askotan bezala, hemen ere singularra eta plurala bereizten dira azentuaren bidez. Baina, bereizkuntza erabat bestelakoa da. Nafarroako Basaburua eta Imozen “[s]ingularrean, azentu nagusia joaten da ezkerretik hasita, lehenengo edo bigarren silaban, eta azentu birrenkari bat badago azken silaban” (Ibarra 1994: 402). Pluralean, aldiz, azentu nagusia pluralaren morfema daukan silaban erortzen da; hau da, azken silaban absolutibo eta ergatiboan, baina azkenaurrekoan datibo, soziatibo edo benefaktiboan, adibidez. Bereizketa hau deklinabidean zehar egiten da, Ibarra datu akustikoen laguntzaz erakusten duen moduan. Era honetan, hurrengo singular/plural pareak bereizten dira: *gizonák/gizonák, emákumèk/emákumèk, emákumiri/emákumiri, emákumèekìn/emákumèkin, emákumèentzàt/emákumèntzat*. Ibarra ez digu esaten hitz markatu edo bereizirik dagoen, Mendebaldeko eta Erdialdeko ereduetan bezala.

Kointzidentzia hori aurkituko bagenu, horrek zerbait esango liguke sistema honen jatorri historikoaz. Nire susmoa, hala ere, horrelakorik ez dagoela da. Aldiz, zubererak eta erronkarierak duten sistemarekin antza handiagoa ikusten dut, Mendebaldeko/Ekialdeko sistemekin baino. Lotura historiko bat bilatzekotan, nik, beraz, ekialderantz begiratuko nuke.

1.7. Lapurtera/behenafarrera

Gaurko lapurtera eta behenafarreraren azentuari buruz ezin esan gauza handirik. Dakigunaren arabera, euskalki hauetan azentua ez da bereizgarria eta esaldi-mailako fenomeno da, frantsesez bezala edo Mendebaldeko sisteman bezala, hitz azentugabeek osatutako esaldietan, eta ez hitz-mailakoa. Gauzak horrela badira ere, egoera honek nahiko berria izan behar du leku askotan. Lehen esan bezala, XVIII. mende arte guttienez gaurko Hondarribiko azentuarekin zerikusi estua zeukan sistema bat erabiltzen zen Lapurdiko kostaldean (Mixelena 1972). Bestaldetik, Leizarragak (Bersakoitzen sortua) gaurko zubereraren azentubidearekin erlazionaturako sistema bat erabili zuen (Lafon 1935).

1.8. Ekialdeko azentu-eredua (zuberera/erronkaria)

1.8.1. Zuberera

Gaurko lapurtera eta behenafarrerarekin gertatzen zaigun ez bezala, zubereraren azentua nahiko ondo ezagutzen dugu, bai fonologia eta baita fonetikaren aldetik ere, batez ere Larrasqueten (1928, 1931, 1934, 1939) lanari esker (cf. baita Gavel 1920, 1960; Hualde 1993a; Gaminde 1994b). Jakina den moduan, euskalki honetan azentua bereizgarria da. Gehienetan azentua azkenaurreko silaban ezartzen da; baina kasu jakin batzutan azken silaban kokatzen da: *lau gízun, gízúna, gízúnak* baina *gizunék; alhába*, mugagabea, baina *albabá*, singularra, etab.

1.8.2. Erronkaria

Mixelenak (1954) erakutsi zuen moduan, erronkarian erabiltzen zen azentu-ereduak antzekotasun handia zuen zubererarenarekin, nahiz eta konplexuagoa izan. Deklinabide-atzizkirik gabeko hitz gehienak paroxitonoak dira, baina badira oxitonoak eta proparoxitonoak. Kasu orokorrean, hitz-erroaren azentua ez da mugitzen deklinabide-atzizkiak erroari eransten zaizkionean: *gízon, gízona, gízonak; morrói, morróia, morróiak, morróiari; bézino, bézinua; orrátz, orrátza, orrátzareki; méndi, méndia, ménditik, méndiara; lúr, lúrriara; maiorál, maiorála, maiorálentàko; gúzu, gúzia, gúziak, gúzietarík*. Hala ere, bi kasutan, atzizkiak hartzen du azentua. Lehen eta behin, absolutibo plurala izan ezik, pluraleko beste atzizki guztiek erakartzen dute azentua: *gízon* baina *gizonék, gizonéntako; artzái* baina *artzayéki*. Bigarrenik, /a/-z bukatzen diren hitz-erroekin, azentua kontrazioa gertatzen den silabara mugitzen da: /alaba-a/ *alabá, arropák, karrikán, /azienda-a-ra/ aziendára, aziendáreki*. Bi salbuespen hauek, noski, zubereran ere ematen dira eta batasun historikoa erakusten dute.

Esan bezala, sailkapen hau ez da behin-betikoa. Alderantziz, dauzkagun hutsu-neak betetzen diren neurrian, sailkapena zuzendu eta aldatu beharrean aurkituko gara. Zorionez, hizkera jakin bati buruzko ikerketa monografikoak gero eta ugaria-goak dira eta hauetan ikertzaileek, garai batean ez bezala, azentuzko fenomenoak

kontuan hartzen dituzte gaurregun. Mitxelenak (1972) markatu nahi zuen ikerkerta bidetik ibiltzen hasiak gara, bada. Dena den, azentuera eta intonazioa euskal fonologiako alderdirik ezezagunenak dira, oraindik ere.

2. Euskal azentuen historiaz¹

2.0. Lehen atalean ikusi dugun bezala, euskal hizkerak konparatzen ditugunean, agian desberdintasunik nabarmenenak azentuaren arloan agertzen dira, hau beti aitortu ez bada ere. Euskalki batzuetan azentuak ez dauka funtzio bereizgarririk. Beste batzuetan, bai ekialdean eta bai mendebaldean, alderantziz, azentua bereizgarria da. Mendebaldeko hizkera batzuetan bereziki, oso azentu sistema konplexuak aurkitzen ditugu. Problema ez da soilik oso sistema desberdinak aurkitzen direla, ekialdeko eta mendebaldeko ereduaren arteko lotura historikoak ez daudela batere begien bistan baizik. Euskal dialekto guztien antzinako batasuna egiazat hartzen badugu, azentua dugu behaztopagarri.

Atal honetan, euskal azentu aniztasunaren jatorria eta garapena hartzen dut aztergai, hain zuzen. Ezer baino lehen, ikerketa honen mugak argi utzi nahi ditut. Soilik eta bakarrik azentu-eredu historikoen garapena izango dut kontuan. Aldiz, hasperenketaren kokaguneak eta beste kontsonantezko fenomeno batzuk azentu zaharrari buruz ematen diguten lekukotasuna ez dut kontsideratuko hemen (ikus Michelena 1958, 1985; Martinet 1955). Nire berreraiketa ez da Mitxelenak hasperenketa azaltzeko proposatzen duena bezain zaharra izango, beraz. Ikusiko dugunez, gaurko sistema guztientzat edo gehienentzat azentu bereizgarririk gabeko etapa bat berreraiki daiteke. Hau frogatzeko azentu bereizgarritzko sistema desberdinak nola garatu ziren azaldu beharko dut.

2.1. Zubereraren azentu ereduaren kasuan, azentu bereizgarria nola sortu zen ikustea ez da batere zaila. Lehen esan bezala, goinafarreraren eskualde handi batean azentua ez da bereizgarria eta azkenaurreko silaban erortzen da besterik gabe. Zubereraz ere, azentua hitzaren azkenaurreko silaban erortzen da komunzki; baina badira salbuespenak eta salbuespen hauek azentua bereizgarri egiten dute. Hala eta guztiz, salbuespen hauen jatorria argi eta garbi dago. Azentu paroxitonoaren arauaren bi salbuespen nabarienak bokal kontrakzio baten ondorioak dira. Alde batetik, beti aipatzen da *alhabá* absolutibo singularra *alhába* mugagabearekin kontrastatzen dela. Noski, lehen kasuan /alhaba-/ daukagu eta azkenaurreko azentuaren arauaren arabera *alhabáa* izango genuke garai batean. Bigarrenik, pluraleko formetan, absolutiboan ez ezik, beste formetan azentua azken silaban erortzen da: *gizúnak* baina *gizunék*, *gizunér*, *gizunén*, etab. Mitxelenak erakusten duen bezala, lehenagoko garai batean **gizoná(g)ek* bezalako formak suposa ditzakegu. Kontrakzio berriagoek ere patroio xitonoa eragiten dute: *mendíak* > *mendík* (baita diptongoak ere: *err[óí]* > *err[ój]*). Horrezaz gain, hitz elkartu eta eratorri batzuek azentu xitonoa daukate bigarren osagaia silababakarrekoea denean (*aitañí*, *bazter-só*). Hauek azaltzen dira osagai bakoi-tzak azentu eremu bat osatzen badu eta bigarren osagaiari ezartzen zaion azentua nagusia bada. Mailegu berri batzuek ere azentua azken silaban daramate (*desgantzól*,

(1) Atal honetan egiten ditudan proposamen gehienak *Diachronica* aldizkarian argitaratu artikulua batean agertu dira (Hualde 1993c).

benüisé). Badirudi, beraz, garai bateko zubereraren azentua ez zela bereizgarria eta salbuespenik gabe azkenurreko silaban erortzen zela konkluditu dezakegula.²

2.2. Mendebaldera mugituz, lehen esan bezala, eta Mitxelenak (1985) ikusi zenez, mendebaldeko hizkeretan erabiltzen diren azentu-ereduek (gure Mendebaldeko, Erdialdeko eta Hondarribiko/antzinako Lapurdiko kostaldeko ereduek) lotura historiko garbiak erakusten dituzte. Eredu hauen artean, konplexuena Mendebaldekoa da, besteek baino azentu bereizkuntza gehiago erakusten baititu. Azentubide honetan kontzentratuko gara, bada, neurri handi batean. Datu zehatzak ematearren, Getxoko hizkera erabiliko dugu adibideen iturri (cf. Hualde eta Bilbao 1992, 1993).

Lehen atalean aipatu bezala, Gernika/Getxoko azentu sisteman, kasu markatugabeen azentua talde fonologikoaren azken silaban erortzen da. Esaldi-mailako azentu hau, azentu grabee baten bidez adieraziko dut:

- (1) *lau txakür, gure txakurrè, gure txakurrerì, gure txakur ederrà, gure txakur ederrarì, gure lagunen txakurrè 'gure lagunaren txakurra', gure lagunen txakurrerì*

(1)ean agertzen diren hitz guztiak berez azentugabeak dira. Adibide bakoitzaren azken silaban agertzen den azentua esaldi-mailako fenomeno bat da. Konkretuki, galdegaiguneari daudenean edo isolatuki ahoskatzen direnean, hitz hauek azentua har dezakete beren azken silaban (esan bezala, silaba azentudunak hartzen duen goiko tonua ezkeralderantz hedatzen da). Hitz gehienak talde honetan sartzen dira, hain zuzen.

Beste hitz batzuk, aldiz, azentu fixoa daukate silaba jakin batean. Zehazkiago, morfema batzuk azentu lexikala daukate. Baina azentu lexikal edo morfologiko hau askotan ez da gauzatzen lexikoki dagokion morfeman. Atzizki batzuk aurreazentuatzaileak dira; hau da, azentua aurreko silaban ezartzen dute. Adibidez, pluralezko atzizki guztiak aurreazentuatzaileak dira:

- (2) *gure txakúrrek, txakúrreri 'txakurrei', gure lagunen txakúrreri 'gure lagun-en txakurrei', mendi edérratara*

Singularrean agertzen diren pare bat atzizki ere aurreazentuatzaileak dira: /-'tik/ ablatibo eta /-'gas/ komitatibo. Azken hau forma mugatuari erantzen zaio:

- (3) *mendítik (cf. mendirè) txakurré(g)as (cf. pl. txakúrrekas)*

Eratorpen atzizkien artean ere batzuk aurreazentuatzaileak dira:

- (4) *bígarren   saspígarren
edérrena   báltzena
edérregi   báltzegi
ibílkera   asíkera
negárta   moskórti
getxótar   gerníkar*

(2) Mitxelenak (1958, 1985) erakusten duen bezala, oraindik lehenago azentua bigarren silaban (eta kasu markatuan lehendabizikoan) erortzen zela suposatu behar dugu, hasperenketaren ezarketa azaltzeko.

Hala ere, beste batzuk azentugabeak dira:

(5)	<i>argitasun</i>	<i>gogortasun</i>
	<i>ederto</i>	<i>txarto</i>
	<i>lotzagarri</i>	<i>penagarri</i>

Bestaldetik, erro batzuk azentu fixoa daukate (azentudunak dira):

(6)	<i>mugagabe</i>	<i>datibo sing</i>
	<i>órrotz</i>	<i>órrotzari</i>
	<i>éuskera</i>	<i>éuskerari</i>
	<i>iséra</i>	<i>isérari</i>
	<i>iñusénte</i>	<i>iñusénteri</i>

Hitz elkartuetan, normalean, azentua lehen osagaiaren azken silaban erortzen da:

(7)	<i>sagúsarra</i>
	<i>burúandi</i>
	<i>negárrin</i> (negar egin)

Hitz batek morfema markatu (azentudun/aurreazentuatzaile) bat baino gehiago eduki dezake. Kasu honetan, lehen morfema markatuak determinatzen du azentuaren kokagunea:

(8)	/on-'en-a/	<i>ónena</i>
	/sagarr-'ak/	<i>sagárrak</i>
	/on-'en-'ak/	<i>ónenak</i>
	/ederr-'en-a/	<i>edérrena</i>
	/saspi-'garren-a/	<i>saspígarrena</i>
	/saspi-'garren-'ak/	<i>saspígarrenak</i>
	/kókolo-'en-'ak/	<i>kókoloenak</i>
	/txakurr-'an-'ari/	<i>txakúrrenari</i> 'txakurrenei'
	/bílbo-'tarr-'ak/	<i>bílbotarrak</i>
	/kánpo-'tarr-'ak/	<i>kánpotarrak</i>

Hitz elkartu askok azentu markatua dute, osagaiak markatugabeak izan arren. Salbuespenak salbuespen, hitz konposatuetan azentua lehen osagaiaren azken silaban jartzen da Getxon:

(9)	Hitz elkartuak (Getxo): <i>burúandi, burúgogor, elísate, elísaurre, ilgora, ilbera, sagúsar, seméalabak, artósati, atzósar, mutílsar, bisímodu, óllar, báserri, itaurre, étzondo, ámama, áitite, úrdai, afáloste, itúrondo, artágaro, léngusu.</i>

Konposatuaren azentuazio berezia Mendebaldeko ereduaren eremuan zehar zabalduko dago. Beste adibide hauek Bergarakoak dira, bizkaieraren beste muturrean (UNED-Bergara 1988):

(10)	Hitz elkartuak (Bergara): <i>ardíerren, aóbero, burúandi, eskúluze, kakámuti-ko, odólbako, ipúrterre, txoríburu, babábeltz, gibélurdin</i>

Fonologia sinkronikoaren aldetik konkluditu behar dugu hitz konposatuen azentua jartzeko arau berezi bat dagoela. Arau honek azentu bat sartzen du hitz elkartu baten lehen osagaiaren azken silaban. Orduan, azentu markatua bi arrazoirengatik sortzen da. Alde batetik morfema batzuek azentu lexikala daukate. Beste aldetik, konposatuen araua daukagu.

Historikoki morfema markatuen azentu lexikalak eta hitz elkartuen azentuak neurri handi batean jatorri bera daukatela erakusten saiatuko naiz orain. Bereziki, atzizki markatuen aurrezentuatzailetasunak sorrera konposatuen arauan daukala erakutsiko dut.

Hitz konposatuen azentuazio markatua fenomeno zaharra da. Hau bere hedadura geografikoak erakusten du, alde batetik. Gainera, goiko adibideetan ikus daitekeenez, araua beste prozesu fonologiko zaharrak erakusten dituzten konposatueta aplikatzen da. Proposatu nahi dudana da, hain zuzen, hitz konposatuen azentuazio berezian mendebaldeko euskal azentuaren jatorriaren giltza aurkitzen dela.

Nire proposamena hauxe da. Mendebaldeko euskara zaharrak ez zeukan azentu berezizgarririk. Azentu sistema gaurregungo frantsesarena bezalakoa zen; hau da, azentu eremuaren azken silabak nagusitasun prosodikoa hartzen zuen sistematikoki. Berdin zaigu azentu eremua hitza edo perpausa izatea. Baina azentu eremua hitza bazen, orduan perpausaren azken azentuak besteak baino nagusiagoa izan behar zuen, normala den bezala.

Azentu berrizgarririk gabeko sistema hau hitz konposatuetarako arau berezi bat sortu zenean hasi zen aldatzen. Hizkuntza askotan hitz elkartuak modu berezi batean azentuatzen dira. Nahikoa da ingelesez aurkitzen ditugun bereizketak aipatzea; adibidez, *bläck bîrd* 'txori beltza' eta *bläckbird* 'zozoa' edo *bläck bóard* 'ohol beltza' eta *bläckbòard* 'arbela' (azentu akutua nagusia da eta grabea bigarren mailakoa). Ingelesez hitz elkartuetan Compound Rule deitzen dena aplikatzen da. Arau honen ondorioz hitz elkartuaren lehen osagaiak hartzen du azentu nagusia. Gussenhovenek (1991) modu honetan formalizatzen du Compound Rule delakoa:

(11) Compound Rule (hitz elkartuen araua):

* → Ø / [*] [__] (Stratum 2)

Adibideak:

*   *   *

[High] [Street] → [High] [Street]

*   *   *   *   *

[[light] [house]] [keeper] → [[light][house]] [keeper] → [[light] [house]][keeper]

Arau honek dioenez, egitura morfologiko jakin batean (konposatu eta antzekoetan) azentu bat (izartxo bat) kentzen da beste azentu baten atzetik doanean. Hau da, konposatuaren lehen osagaiak daraman azentuari ematen zaio lehentasuna, beste osagaien azentuak kenduz (edo guttiagotuz).

Mendebaldeko euskaraz horrelako arau bat sortu zen garai batean. Esan bezala, kasu orokorrean azentua talde prosodikoaren azken silaban kokatzen zen eta oraindik kokatzen da. Konposatueta aldiz, ingelesez bezala, hitz elkartuen arauaren ondorioz, lehen osagaiak hartzen zuen azentu nagusia. Adibide bat ematearren, *sagu*

zabarra bezalako perpausa batean, azentu nagusia azken silaban eroriko litzateke (eta erortzen da gaurregun Mendebaldeko hizkera gehienetan): *sagu zabarrà* perpausa hau hitz konposatua balitz, aldiz, konposatuen arau bereziak azentua lehen osagaiaren azken silaban jarriko luke: *sagú-zabarrà*. Argi dago, besterik gabe, hitz elkartuen arau honekin azentuaren kokagunea esanguratsu bihurtuko litzatekeela.

Azentu bereizgarriaren sorkuntzan bigarren faktore bat latinetiko maileguak izan ziren. Antzin Mendebaldeko euskaraz azentua azken silaban erortzen zenez, latinezko mailegu guztiak hitz markatuak izango lirateke azentuaren aldetik; hizkuntza honetan, bukaeratik hasi eta bigarren edo hirugarren silaban erortzen bait zen azentua. Maileguak gero eta gehiago ziren eta kasu askotan beren jatorrizko azentua gorde zuten mendebaldeko euskalkietan. Getxoko hizkeran, eta mendebaldeko beste hizkeretan, mailegu zahar askotan jatorrizko azentua aurkitzen dugu. Hurrengo hitzak mailegu zaharrak dira, batzuk erromatarren denboretan mailegatuak izan ziren, beste batzuk Ertaroan, antza denez:

- (12) Mailegu zahar markatuak (Getxo): *akúllu, alkóndara, iséra, ántzar, apóstolu, autóno, askóra, dénda, dénpóra, doméka, titéra, erregiña, eskóla, espíllu, estárta, gastélu, géla, góna, górta, gúre, kerísa, ki(n)púlla, kollára, léku, makílla, puxíka, sékula, txásta, yántza*

Mailegu modernoago edo adin ezezegunekoetan ere, askok eta askok jatorrizko azentua mantentzen dute Getxoko euskaraz:

- (13) Mailegu markatu modernoak (Getxo): *abárka, ajéntzi, akába, akórda, alégre, amáta, antipátiku, apárte, auménta, aparátu, árbol, arránke, artésa, asúkre, baliénte, bandéra, barrúnta, bentána, errosário, itxúre, iñusénte, fábrica, errepublika, karretéra, miskiñu, paréja, bóta, botilla, botíka, buélta, lib(u)ru.*

Beste mailegu batzuk, zaharrak zein berriak, azentuzko markatutasuna galdu dute eta gehiengoari asimilatu egin zaizkio:

- (14) Mailegu markatugabeak (Getxo): *abade, abendu, abilidoso, alkate, armosu, angeru, arrakade, bake, bentaja, ermite, lora, parte, prise, pisu 'peso' (baina písu 'piso'), posture 'apuesta' (baina postúre 'postura'), yoko*

Gure hipotesia da, orduan, hitz elkartuen araua eta maileguen azentua mantentzea Mendebaldeko euskararen azentu bereizgarriaren bi oinarriak izan zirela.

Hipotesi honetan, hitz markatu guztiak maileguak dira eta jatorrizko azentua gordetzen dute edo hitz elkartuen egitura daukate edo izan dute eta hitz elkartuen arauaren bidez azaltzen dira. Orain, hipotesi bikoitz honen bidez hitz markatu guztien edo gehienen azentua azaltzea posible ote den ikusi behar dugu.

Eratorpen atzizkien markatutasuna ez dago azaldu beharrik, hitz eratorri eta elkartuen antzekotasuna nabaria baita. Beste gauza askotan ere hitz elkartuak eta eratorriak modu berean portatzen dira. Prozesu moderno bat aipatzeko, /a/ bokalaren igoera goiko bokal baten atzetik, /txakurr-a/ *txakurre*, ez da hitz elkartu baten osagaien artean aplikatzen, *mutilsar (mutilzabar)* eta ez **mutilsær*, era berean *saspíga-*

rren, *gerníkar* esaten da eta ez *saspígerren, *gerníker. Eratorpen atzizki markatuak aurreazentuatzaileak dira hitz elkartuen antzeko muga morfologiko gogor bat sartzen dutelako. Historikoki, hitz eratorrietan hitz elkartuen araua aplikatuko litzateke. Gure galdera izango litzateke zergatik ez diren aurreazentuatzaileak eratorpen atzizki guztiak.

Kasu interesgarri bat pluralaren azentu markatua da. Azentuak oposaketa garbi eta orokor bat sartzen du deklinabidean. Plurala azentuaren bidez bereizten da singularretik eta mugagabetik. Arratzun, adibidez, hurrengo paradigma aurkitzen dugu:³

(15) Singular/mugagabe eta pluralaren arteko oposaketa (Arratzu)⁴

	mugagabea	singularra	plufala	pl hurbila
abs	<i>sagar</i>	<i>sagarra</i>	~~<i>sagárrak</i>~~	<i>sagárrok</i>
erg	<i>sagarrek</i>	<i>sagarrak</i>	<i>sagárrak</i>	<i>sagárrok</i>
dat	<i>sagarrerri</i>	<i>sagarrari</i>	<i>sagárrari</i>	<i>sagárrori</i>
gen	<i>sagarren</i>	<i>sagarran</i>	<i>sagárran</i>	<i>sagárron</i>

Beste hurrengo forma hauek Larramendik (1729) ematen dizkigu (cf. Hualde 1991b):

(16) Larramendi

ing	pl
<i>guizoná</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonác</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonarí</i>	<i>guizónai</i>
<i>guizonarén</i>	<i>guizónen(a)</i>

Azentuzko oposaketa hau nola sortu zen galdetzen badugu, hipotesia honako hau litzateke: pluralaren egitura morfologikoa, alde batetik, eta singular eta mugagabearena, beste aldetik, garai batean desberdinak zirela. Momentu historiko jakin batean pluralaren egitura konposatu edo talde klitikoen antzekoa baldin bazen eta singularreko morfemak, aldiz, erroarekin lotuagoak bazeuden, azentuazio desberdinak sortuko lirateke gure hipotesian. Pluraleko morfemak klitikoak edo baldin baziren, hitz elkartuen arauak azentua erroaren azken silaban jarriko luke: *sagárr#ak*. Morfemen lotura singularrean estuagoa bazen, hitz elkartuen araua ez litzateke aplikatuko eta azentu arau orokorrak talde prosodikoaren (edo hitzaren) azken silabari emango lioke azentua: *sagarr+á*. Hau da gaurko egoera azaltzeko proposatu behar duguna.

Gaurregun ez dago diferentzia morfologikorik singularreko eta pluraleko morfemen artean; denak atzizki hutsak dira. Alabaina, hipotesizatu dugun bereizketa morfologikoa garai batean esistitzen zela frogatzen duen ebidentziarik ote dagoen galdetu egin behar dugu. Eta erantzuna baiezkoa da.

(3) Hemen Arratzuko datuak ematen ditugu paradigma morfologikoa osoago mantentzen delako hizkera honetan Gexon baino. Getxoko datuak berdinak dira azentuaren aldetik, baina plural hurbila galdu da eta mugagabea ere ez da hain ondo bereizten.

(4) Azentu markarik gabe agertzen diren hitzek azken silaban hartzen dute azentua talde prosodiko baten bukaeran daudenean.

Bai singularreko eta bai pluraleko atzizkiak erakusle askeetatik datoz historikoki (ikus Mitxelena 1981, Irigoien 1985). Esan bezala, gaurregun biak mota bereko atzizkiak dira. Hala ere, Mitxelenak (1981), azentuarekin zerikusirik ez duen ebidentzia erabiliz, konkluditu zuen singularreko morfemak atzizki bihurtu zirela pluralekoak baino lehenago. Mitxelenak erabiltzen dituen datuak hauexek dira. Bizkaieraz arau bat dago erro-bukaerako /a/ beste bokal baten aurrean /e/-z aldatzen duena. Arau hau singularrean aplikatzen da /alaba-a/ *alabea* eginez (eta handik *alabía*, *alabie*, *alabi*, beste arau batzuk aplikatuz hizkera desberdinetan). Pluralean, aldiz, arau hau ez da inon aplikatzen. Absolutibo plurala /alaba-ak/ *alábak*, da eta inola ez **alabeak*. Mitxelenak konkluditzen du arau hau sortu zen garaian singularra atzizki lotua zela baina plurala ez (agian klitiko bat zen). Arrazonamendu honek singular eta pluraleko mugatzaileek /a/-z bukatzen diren erroekin erakusten duten portaera desberdina azaltzen du.

Hain zuzen, hau da gure hipotesiari indarra emateko behar genuen ebidentzia. Guk, orduan, konkluditzen dugu, gure aldetik, gaurregun pluraleko atzizkiak aurrezuentzaitzaileak direla hitz elkartuen azentu araua sortu zenean neurri batean morfema askeak zirelako.

Lehen esan bezala /-'gaz/ eta /-'ti(k)/ atzizkiak ere aurrezuentzaitzaileak dira. Komitatiboaren "atzizkitasuna" oso berria da, dudarik gabe, absolutiboari eransten baitzaio, eta ez hitz-erroari: /alaba-a-'gaz/ *alabeágaz*, /alaba-'ak-'gaz/ *alábakaz*. Ablatiboaren atzizkia aurrezuentzaitzailea da Bizkaiko hizkeretan, baina ez Gipuzkoakoetan. Agian azentua lortu du /-'ti/ eratorpenezko atzizkiarekiko analogiaz (*bildúrri*), edo agian atzizki bera da etimologikoki (cf. Mitxelena 1985: 236). Edozein kasutan, bizkaiera zaharrean ablatiboaren atzizkia - *rean* zen.

Oraindik euskal jatorrizko hitz monomorfemiko markatuak gelditzen zaizkigu azaltzeko; hau da, maileguak izan gabe eta sinkronikoki egitura morfologiko konplexua eduki gabe markatuak diren hitzak. Badirudi hemen ere azalpen bat aurki dezakegula arlo lexikal batzuetan.

Hasteko, arlo semantiko pare batean hitz markatu asko sartzen dira. Getxon eta beste leku askotan, asteke zazpi egunak markatuak dira: *illéna*, *martítzena*, *egústena*, *éguena*, *baríku*, *sápátu* eta *doméke*. Azken bi hitzen azentu markatua, *sápátu* eta *doméke*, beren kanpoko jatorriagatik azaltzen dira; nahiz eta agian **sápatu* espero genukeen. Lehen lau egunak direla eta, Mitxelenak (1971), azentua batere kontutan hartu gabe, hitz hauek konposatuak direla eta bigarren osagaia *egun* hitza dela proposatu zuen. *Illéna*, Mitxelenarentzat *dies lunae* latinezko izenaren itzulpen literala da: **il-eguna*. Hau hola bada, azentua lehen silaban egotea espero genuke. Baina hau ez da problema handirik, hitz markatuetan azentu aldaketak ez baitira arraroak. Adibide garbi bat emateko, Getxon *pátata* esaten da, jatorrizko *patáta*-ren azentua lekuz aldatuz. Hitza markatua izatea da garrantzia duena. *Martítzena* hitzak azalpen berbera dauka Mitxelenaren aburuz: *dies Martis* latinezko deitura **Marti(t)z-eguna* bezala itzuli zen, hitzez hitz, eta handik *martítzena*. Hemen azentua guk espero genukeen lekuan agertzen da: lehen osagaiaren azken silaban. Salto bat eginik, laugarren egunaren izenean Mitxelenak jatorrizko **egu-eguna* ikusten du; hortik **egúena* lortuko genuke hitz elkartuen araua aplikatuz eta, azentua atzeratuz, gaurko Getxoko *éguena* (Arra-

tzun *egúena*). *Egústena* izenaren etimologiaz Mitxelena ez digu ezer esaten. Etimologiak nire ofizioa ez izan arren, nik **egu-aztena* proposatuko nuke, hedatuagoa den *asteazkena*-ren parekoa (**azten* hitza *azken* hitzaren kidea omen zen, ikus Agud eta Tovar-en hiztegi etimologikoa 1989: 463-532, *azken* eta *azten* hitzen pean). Dena den, *egústena*-aren lehen osagaia *egu(n)* hitza da, zalantzarik gabe. Hau honela, azentua hitzaren bigarren silaban espero genuke, eta hortxe aurkitzen dugu: *egústena*. Bide batez *egúski* ere azentuduna da, hitz konplexua dela erakutsiz, < **egú(n)-zki*.⁵ *Baríku* azaltzeko Mitxelena latinezko *dies sine cena* espresioaren itzulpena dela proposatzen du; hau da **abari bagako eguna*. Horrela bada, gure hipotesiaren arabera azentuak lehen osagaiaren azken silaban erori beharko luke. Eta hola da. Mitxelena proposatutako deribazioa hauxe izango litzateke (azentuak nik ipintzen ditut): **abari bagako egun* > **(a)bari-bako-eun* > **bari-(b)ako-un* > **bariakun* > *bariaku* > *baríku*. Hemen azentuaren kokagunea Mitxelena proposatzen duen etimologiarekin bat dator zehazki. Honekin, asteko egun guztien azentu markatua azaldu dugu. Bukatzeko, Getxon *astelehen* hitza ere ezaguna dela esan nahi dut. Hitz hau ere markatua da: *astélena*. Hemen azentuazioaren azalpena argi eta garbi dago, hitz hau konposatu nabaria baita: *asté-lehen*.

Askotan aipatzen den azentuazio markatuzko kasu bat lekuzko hitzena da. Kasu honetan azentuazio markatua mendebaldeko azentuzko eskualde osoan zehar aurkitzen dugu eta baita Bidasoako sisteman ere. Getxon lekuzko hitzen artean hurrengoak markatuak dira: *áurre*, *árte*, *óndo*, *árte*, *óste*, *ásau* (ziur asko konparatibo zaharra), *gáne*, *kámpo*, *léku*, *tóki*, *áspi* (edo *aspi*). Hala ere, lekuzko hitz guztiak ez dira markatuak; batzuk markatugabeak dira: *alde*, *albo*, *barru*. Lekuzko hitzen markatutasun prosodikoa azaltzeko, hitz hauek postposizio bezala erabiltzen direla eta hitz elkartu askotan agertzen direla aipatzen du Mitxelena (1972). Mitxelena ere esaten digu *áurre*, *árte* eta agian talde bereko beste hitz batzutan, antza denez, azken bokala historikoki epentetikoa dela. Mitxelena aipatzen dituen azalpen hauek nahiko dira gure hipotesian azentuazio markatua sor arazteko. Dena den, hitz elkartuetan gure arauak lehen osagaiaren azken silaban jartzen du azentua eta ez bigarren osagaiaren lehen silaban. Getxoko adibideak erabiltzeko: *étzondo*, *étzaurre*, *étzatze* eta baita *etzépe* (azken honetan azentua bigarren silaban dago hau erroaren azkena delako). Modu batean edo bestean, hitz hauek forma aske bihurtu zirenean, hasierako azentua hartu zuten, hitz markatu askorekin asoziatuak zeudenez gero.⁶ Bestaldetik, *kámpo* eta *léku* maileguak dira eta jatorrizko azentua mantentzen dute.

Hitz markatu morfemabakarreko batzuk atzizki fosilizaturen bat daukate. Haien artean *éuskera* eta *érdera*; *báskari*, *gósari*, *yánari*, *édari* (baina *afari*, markatugabea Getxon eta, nik dakidanez, leku guztietan) sartu behar dira. Beste adibide bat *bákarrik* hitza da. Hitz honen etimologia *bat-garr* da, dudarik gabe; bigarren elementua *-garren* atzizkiarena delarik.

Kasu batean aurrizki fosilizatu bat aurkitzen dugu. Euskara zaharrean, kausati-

(5) Joseba Lakarrak (ahozko komunikazioa) **egu(n)-z+eki* proposatu du. Azken osagaia (*eki*) sortaldeko forma da, noski.

(6) Hizkera batzuetan hitz elkartuen azentua bigarren osagaiaren lehen silaban erortzen da gehienetan. Gure hipotesiaren arabera patroii honek berriagoa izan behar du.

boak sortzeko *-ra-* aurrizkia erabiltzen zen. Aurrizki fosilizatu hau daukaten aditz guztiak markatuak dira:

(17) Aditz kausatiboak (Getxo)

<i>erábilli</i>	< <i>e-ra-bil-i</i>
<i>erákatzi</i>	< <i>e-ra-ka(t)s-i</i>
<i>erákutzi</i>	< <i>e-ra-ku(t)s-i</i>
<i>érol(a)n</i>	< <i>e-ra-ol-a-n</i>
<i>érel(g)in</i>	< <i>e-ra-gi-n</i>
<i>érontzi</i>	< <i>e-ra-antz-i</i>

Larramendik (1729) ere *eráman*, *eróan*, *erázo*, *eráci* ematen dizkigu.

*/e/-*bokalaz bukatzen diren hitz markatu batzuetan, beharbada azken bokala epentetikoa da; haien artean: *árte* 'encina', *béste*,⁷ *bárre*.

Egia esan, azaldugabeko hitzak gelditzen dira, baina zerrenda ez da oso luzea. X. Bilbaoren (Hualde eta Bilbao 1992) hiztegian agertzen direnak hauexek dira:

- (18) *ágirin*, *artési*, *áusi*, *bélarri*, *bille*, *Bískai*, *dándarres*, *égi* 'verdad', *gángil*, *gánora*, *gárico* 'restante', *iñúrri*, *iríbiotu* (agian kausatibo zaharra?), *itxédon*, *kankárro*, *karrámarro*, *káskagarra*, *lapíko*, *lápótzara* 'tipo de cesto', *mallúki*, *mámarro*, *matrálla*, *órrotz* 'aguja', *osála*, *otzára*, *perretxíko*, *sábor*, *sarrántza*, *súnde*, *txístu*, *úkondo*, *úsaba* (ugazaba).

Agian hauetariko batzuk atzizki fosilizaturen bat daukate; batez ere hiru eta lau silabadunak, hipotesi nahiko orokor batean euskara zaharrean morfemek ez bait zeuzkaten bi silaba baino gehiago, J. Lakarrak gogora ekartzen didanez (cf. Lakarra, prestatzen). Bestaldetik jakin behar da hitz hauen azentuketa markatua arrunta den ala ez beste hizkeretan. Dena den, onddarra ez da handiegia.

Laburbilduz, garai bateko mendebaldeko euskarak ez zeukala azentu bereizgarririk eta azentua talde prosodikoaren azken silaban erortzen zela beti proposatu dugu. Gaurko azentu bereizgarriak bi iturburu ditu. Lehenik, hitz elkartuetan eta antzeko egituretan azentu nagusia lehen osagaiaren azken silaban jartzen zuen arau bat sortu zen: *itúr#buru*, *sagárr#ak*, adibidez. Bigarrenik, latinezko eta erromantzezko mailegu askok beren jatorrizko azentua gorde zuten: *sékula*, *aizkóra*, adibidez.

Orain, beste hizkeren datuak hipotesi honekin elkargarriak diren ikusi behar dugu.

Hasteko, Mendebaldeko azentuaren eremuan aurkitzen ditugun diferentzia nabari batzuk berrikuntzat har ditzakegu. Mendebaldeko hizkera batzuetan, azentua atzizki jakin batzuk baino bi silaba lehenago agertzen da: *gíxonak*, *apúrtuteko*, adibidez, eta ez *gixónak*, *apurtúteko*, beste leketan bezala. Hau da, atzizki aurreazentuatzaile batzuek azentua beste silaba bat ezkerralderantz mugitzen dute. Fenomeno honetan askotan silaba kopurua kontutan hartzen da eta gainera bakarrik testuinguru morfologiko jakin batzuetan gertatzen da mugimendu hau. Adibidez, Markinan ezkerraldeko mugimendua absolutibo plurallean gertatzen da: *gíxonak*, baina ez ge-

(7) J. Lakarrak (a.k.) **ber-#eze-de(na)* > *berzte* > *beste*, *bertze* proposatu du.

nitibo pluralean: *gixónen* eta ez *gíxonen. Gainera hizkera honetan araua ez da aplikatzen erroa hirusilabadura denean: *alábak* eta ez *álabak. Getxon pluralean ez dago azentu mugimendurik eta *gisónak* esaten da, baina partizipio inperfektiboan badago mugimendua: *apúrutuen* edo *ápurtzen*, *ibílliten* edo *ibiltzen*. Zeberion eta Arratian /tu/-z bukatzen diren partizipioek jasotzen dute mugimendua baina beste partizipioek ez, etabar. Prozesu honen baldintzak tokitik tokira hain desberdinak izanik, berrikuntza bat dela ematen du. Arau honek gehigarriko konplexutasun bat sartzen du fonologian. Gainera ezkerlderantzko lerraketa honek ahalezko bereizketa kopurua murrizten du. Hizkera jakin batean *méndirik* eta *lékutik* (eta *mendirik* azentugabea) bereizten badira azentuaren aldetik, eta beste batean *ménditik* eta *lékutik* aurkitzen baditugu, patroï berberarekin, bigarren egoera honek berriagoa izan behar du.

Aldakuntza radikalago bat Lekeitioko hizkeran sortu zen. Hizkera honetan morfema markatu guztiek, erroek nahiz atzizkiek, azentuazio paroxitonoa eragiten dute; hau da, azentua hitzaren azkenaurreko silaban jartzen dute (kasu ez markatuan perpaus fonologikoaren azken silaban erortzen da). Morfema markatuak Gernikan markatuak direnak dira gehien batean, baina beren efektuak guztiz ezberdinak dira (ikus Hualde 1990; Hualde, Elordieta eta Elordieta 1993, 1994):

(19) Lekeitio

/on-'en-a/	<i>onéna</i> ('hoberena' edo 'hauena')
/on-'en-ari/	<i>onenári</i>
/sagarr-'ak/	<i>sagárrak</i>
/on-'en-'ak/	<i>onénak</i>
/ederr-'en-a/	<i>ederréna</i>
/ederr-'en-a-ri/	<i>ederrenári</i>
/saspi-'garren-a/	<i>saspi-garréna</i>
/saspi-'garren-'ak/	<i>saspi-garrénak</i>
/txakurr-'en-'ari/	<i>txakurrenári</i>
/bílbo-'tarr-'ak/	<i>bilbotárrak</i>
/kánpo-'tarr-'ak/	<i>kanpotárrak</i>

Hitz elkartuetan ere, azentua azkenaurreko silaban aurkitzen dugu eta ez bi osagaien muga: *buruandíža*, *buruandížári*, etab.

Modu honetan Gernika/Getxoko sisteman egiten diren bereizketa asko Leketion galtzen dira. Esate baterako Gernika/Getxoko *txakúrrenari* 'al de los perros' edo 'a los de los perros' eta *txakurrenari* 'a los del perro', berdinak dira Lekeition: biak *txakurrenári*. Beste hizkeratan ere erro markatuetan azentua azkenekoan ezezik, beste edozein silabatan eror daiteke: *sékula*, *doméka*. Lekeition oposaketa hau ez da posible. Dударik gabe Lekeitiokoa berriagoa da Gernika/Getxoko sistema baino. Hori garbi dago maileguen tratamendua kontsideratzen badugu. Getxon azentua askotan jatorrizko lekuan mantentzen den bitartean, Lekeition hau ez da gertatzen. Aldakuntza historiko baten ondorioz, azentu markatu guztiak azkenaurreko silabara mugitu egin dira eta azentuazio araua aldatu egin da, modu honetan esistitzen ziren oposaketa batzuk neutralduz.

Eskualde askotan (Markinaldean, Bergaran, Zeberion, etab.), azentu ez-markatua

azkenaurreko silabara mugitu da. Badira beste diferentzia batzuk mendebaldeko hizkeren artean, baina hemen ezin ditzakegu denak kontsideratu. Nolanahi ere, aurkitzen diren diferentziak problema handirik gabe esplikatu daitezke, nahiz eta batzutan garrantzizkoak izan fonologia sinkronikoaren aldetik.

2.3. Ikuspuntu sinkronikoaren aldetik, gure Mendebaldeko eta Erdialdeko ereduak eredu desberdinak dira, azentu arau arras desberdinak batituzte. Diakroniaren aldetik, aldiz, bi eredu arteko lotura ezin garbiagoa izan liteke zenbait kasutan, aldakuntza gure begien bistan gertatzen ari baita. Hizkera batzuetan (Azpeitian, adibidez), gaurregun hitzun zaharrek mendebaldeko tipoko azentu sistema bat erabili arren, hitzun gazteek azentua bigarren silaban jeneralizatu dute (edo jeneralizatzen ari dira). Dena den, beste zenbait lekutan azentua bigarren silaban jartzen duen araua zaharra izan daiteke. Bidasoako hizkeretan zaharra da, dudarik gabe. Azentu markatugabea paroxitonoa den hizkeretan, horrelako aldaketa bat nola gerta daitekeen ikustea ez da zaila, hitz hirusilabadunak (arruntenak: *gízóna, txakúrra*) ambiguoak baitira arauaren norabidearen aldetik. Noski, norabide aldaketa honen ondorioa azentu bereizketa askoren galera da. Hala ere, hitz-erroa markatua bazen eta azentua lehen silaban bazeraman, bere markatutasuna mantentzea posible da. Halaber, atzizki aurrezentuatzailen azentuzko ezaugarrien berrinterpretapena gerta daiteke. Adibidez, Mendebaldeko ereduaren /-en/ superlatiboa aurrezentuatzaila da eta *ónena, edérrena* eta *ikusgarriena* hitz markatuak dira. Azentu araua aldatzen bada, azentua bigarren silaban finkatuz, *ikusgarriena* > *ikúsgarriena* aldaketa espero dugu. Aldiz, *ónena* hitzak bere azentua mantentzeko, baina sistema berrian honen azalpena izango da /-en/ atzizkia azentu eremutik at geratzen dela. Hizkeran atzizki batzuekin azentua atzeratzen bazen (adibidez, *gízónak*) fenomeno honen berrinterpretapena gerta izan daiteke, Gipuzkoako ekialdeko hizkera batzuetan gertatu den moduan.

Oñatiko hizkerarako badaukagu hiztegi azentudun bat, Izaguirrerena (1970). Hiztegi honetako datuen arabera, badirudi Mendebaldeko sisteman aurrezentuatzaille diren atzizki batzuek Oñatin azentuera markatua (lehen silaban) eragiten dutela erroa silababakarra denean: *báltzegixa, mótzexixa; báltzagua, mótzaua; báltzena, mótzena; bigarrena*. Hitz markatuen artean mailegu asko ere aurkitzen ditugu: *áingeru; ánima, ánimia; árbola, árbolia; ántzar, ántzarra; bíbora; báke, bákia; dénporia; kále, kália; lége, légia; séru, sérna, síku, síkua; sóka, sókia; médikua; sékula*.⁸ Noski, maileguen "markatutasuna" galdu da azentua hitzaren lehendabiziko silaban erortzen ez bazen. Mendebaldeko hizkeretan azentua lehen silaban daukaten beste zenbait hitz Oñatin ere markatu bezala agertzen dira. Adibidez, /átze/, /áurre/ eta beste lekuzko hitz batzuk markatuak dira: *átzia, átzekalde, átzerá, átzerabide; áurria, áurratziak, áurrekalde; gáinberia, gáinítikuak; gáinítetik*. Egun-izen batzuk ere markatuak dira: *ástelena, mártisena, éguena, zápatua* (baina *eguástena, doméeka*, markatugabeak Oñatiko sisteman). Datu hauek Mendebaldeko sistemarekiko lotura erakusten dute. Ez dut uste datuen aldetik problema haundirik dagoenik proposatu dudana garapen diakronikoa onartzeko lotura historiko bezala.

(8) Mailegu zahar hauetariko batzuek azentua galdu dute Mendebaldeko hizkeretan, aldiz.

2.4. Hondarribian, Oñatin bezala, azentua ez da inoiz zenbaki/kasuzko atzizkietan erortzen, azentu eremutik kanpo gelditzen baitira. Azentua erroaren azken silaban erortzen da kasu markatugabeen; baina, erroak hiru silaba edo gehiago baldin badauzka eta bokalez bukatzen baldin bada, azentua erroaren azkenaurreko silaban erortzen da. Hurrengo adibideak Hondarribikoak dira (ikus Hualde eta Sagartzazu 1991): *árrari* (sg), *árrakeri* ('pl), a los gusanos', *katúari* (sg), *katúakeri* (pl), *lagúnari* (sg), *lagúnakeri* (pl), *txistuláriyakeri* (pl), *belárriya*, *matxapéta*, *giltzurdíña*, *ostegún*, *kazkalabárria*. Ikusi dugunez, Bidasoako hibai-arroaren beste lekuetan, aldiz, azentua bigarren silaban jartzen da. Noski bi sistema hauen arteko diferentzia erro luze samarrekin ikus daiteke bakarrik.

Eman ditugunak arau orokorrak dira, baina badira arau hauetaz landa geratzen diren hitzak; hau da, salbuespen lexikalak. Salbuespenetan, Mendebaldeko hizkeretik bat-etortzea nabaria da. Ondoko hitzek azentu markatua dute bai Hondarribian eta bai Gernikaldeko eta Mendebaldeko beste hizkeretan ere:

(20) Erro markatuak

Hondarribia	Arratzu (Gernika)
<i>básua</i>	<i>básoa</i> ('vaso')
<i>tókiya</i>	<i>tókiže</i>
<i>béstia</i>	<i>béste</i>
<i>líbrua</i>	<i>líbrue</i>
<i>áurrera</i>	<i>éurrera</i>
<i>átzera</i>	<i>átzera</i>
<i>jéndia</i>	<i>jéntie</i>
<i>kánpora</i>	<i>kánpora</i>

Mendebaldeko eta Oñatiko sistemetan bezala, Hondarribian oso itxura zaharreko maileguak aurkitzen ditugu hitz markatuen artean:

Hondarribia	Oñati	
<i>dénbora</i>	<i>dénpora, dénporia</i>	< <i>témpora</i>
<i>múskillu</i>		< <i>músculu(m)</i>
<i>lóre, lória</i>	<i>lóra, lória</i>	< <i>flóre(m)</i>
<i>jóku, jókua</i>	<i>jóku, jókua</i>	< <i>jócu(m)</i>

Zoritzarrez, ez daukagu oraindik hizkera honen hiztegi azentudunik, baina dakidanez mailegu askok gorde egin dute jatorrizko azentukera.

Mendebaldean eta Oñatin bezala ere, atzizki batzuk azentu eremutik kanpo gelditzen dira; haien artean, konparatiboak:

Hondarribia	Arratzu
<i>béltzagua</i>	<i>báltzawa</i>
<i>garbíyagua</i>	<i>garbížawa</i>
<i>béltzena</i>	<i>báltzena</i>

Dena kontutan hartzen dugunean, garbi dago gure Mendebaldeko, Ekialdeko eta Hondarribiko/antzineko Lapurdiko kostaldeko azentubideek funtsezko batasun historiko bat erakusten dutela, nahiz eta gero arau sistema desberdinak garatu. Hala

ere, lotura historiko zehatzak ez daude beti garbi. Mendebaldeko azentubidetik Erdialdeko sistemara (hots, azentua bigarren silaban) nola iragan daitekeen ikusi dugu. Dударik gabe, aldakuntza hori nahiko berria da Gipuzkoako leku askotan. Baina Bidasoako eskualdean azentua bigarren silaban jartzen duen arau oso zaharra izan daiteke. Hain zuzen, aipatu bezala, Mitxelenak (1958, 1985) arau berau proposatzen du antzineko euskararako, hasperenketaren datuak azaltzeko. Azentubide berdintsuak dauzkaten hizkeren arteko harremanak historikoki nahiko korapilatsuak izan daitezke, beraz.

Aipamenak

- Agud, M. eta A. Tovar, 1989, "Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca (V)", *ASJU* 23:2, 463-532.
- Azkue, R. M., 1923, *Morfología Vasca* [Berrarg. 1969, Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca, 3 lib.].
- , 1931-1932, "Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos", *Euskera* 4, 282-318 eta 6, 3-50.
- Basterrechea, J., 1974-1975, "Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica", *FLV* 18, 353-393 eta 21, 289-338.
- Etxebarría Ayesta, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-lingüística*, Bilbo, I.K.A.
- Gaminde, I., 1992, "Elantxobeko azentuaz", *Ele* 14 (agertzeko).
- , 1993, "Bizkaiko azentu ereduez". Eskuizkribua.
- , 1994a, "Euskal Herriko azentu ereduez (bizkaiera eta gipuzkera)". Eskuizkribua.
- , 1994b, "Zubereraren azentuaz". Eskuizkribua.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique Basque*, Paris, Edouard Champion.
- , 1960, "Réponses souletins à un questionnaire linguistique", *Euskera* 5, 293-316.
- Gussenhoven, C., 1991, "The English Rhythm Rule as an accent deletion rule", *Phonology* 8:1, 1-35.
- Hualde, J. I., 1990, "Euskal azentuaren inguruan", *ASJU* 24, 699-720.
- , 1989, "Acentos vizcaínos", *ASJU* 23, 275-325.
- , 1991a, *Basque Phonology*, London eta New York, Routledge.
- , 1991b, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU* 25, 737-749.
- , 1992, "Notas sobre el sistema acentual de Zeberio", *ASJU* 26, 767-776.
- , 1993a, "Topics in Souletin Phonology", in J. I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina (arg.), *Generative Studies in Basque Linguistics*, 289-327, Amsterdam eta Philadelphia, Benjamins.
- , 1993b, "Observaciones acerca de los sistemas acentuales de la zona occidental de Gipuzkoa", *ASJU* 27, 241-263.
- , 1993c, "On the historical origin of Basque accentuation", *Diachronica* 10, 13-50.
- eta X. Bilbao, 1992, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, *ASJU*-ren gehigarriak, 29. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- eta ———, 1993, "The prosodic system of the Basque dialect of Getxo: A metrical analysis", *Linguistics* 31, 59-85.
- , G. Elordieta eta A. Elordieta, 1993, "Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno", *ASJU* 27, 731-749.
- , ——— eta ———, 1994, *The Basque dialect of Lekeitio*, *ASJU*-ren gehigarriak. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia (agertzeko).

- eta Tx. Sagarzazu, 1991, "Acentos del Bidasoa: Hondarribia", *ASJU* 25, 139-152.
- Ibarra, O., 1994, *Utzamako euskararen azterketa*, argitaragabeko doktoradutza tesia, Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz.
- Irigoin, A., 1985, "Euskarazko izen sintagma mugatzailerik gabekoez", *Euskera* 30, 129-139.
- Izaguirre, C., 1970, "El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes", *ASJU* 4.
- Jansen, W., 1992, "Acento y entonación en Elorrio", *ASJU* 26, 391-440.
- Lafon, R., 1935, "Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins", *Mélanges de Littérature, d'Historie et de Philologie offerts à Paul Laumonier par ses élèves et ses amis*, 635-643, Paris, Librairie E. Droz.
- Lakarra, J. A., prestatzen, "Proto-Basque Syllable and Morpheme Structure", in J. I. Hualde, J. A. Lakarra eta R. L. Trask (arg.), *Studies in the History of Basque*, Amsterdam and Philadelphia, Benjamins.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*, Salamanca.
- Larrasquet, J., 1928, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes étudiée dans le basque souletin*, Paris, Vrin.
- , 1931, "Beñát: Larrajáko belhagilii", *RIEV* 22, 229-32.
- , 1934, *Le basque souletin nord-oriental*, Paris, Maisonneuve.
- , 1939, *Le basque de la Basse-Soule orientale* (Collection Linguistique, 46), Paris, Société de Linguistique de Paris.
- Martinet, A., 1955, *Économie des changements phonétiques*, Bern, A. Francke.
- Michelena, L., 1958, "Apropos de l'accent Basque", *Bulletin de la Société de Linguistique* 53, 204-233 [Berrarg. Michelena 1988, I, 220-239].
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi [Berrarg. Michelena 1988, I, 1-84].
- , 1967, "Notas fonológicas sobre el salacenco", *ASJU* 1, 163-177 [Berrarg. Michelena 1987, 221-234].
- , 1972, "A Note on Old Labourdin Accentuation", *ASJU* 6, 110-120 [Berrarg. Michelena 1987, 235-244].
- , 1976, "Acentuación alto-navarra", *FLV* 23, 147-162 [Berrarg. Michelena 1987, 245-260].
- , 1981, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU* 15, 291-313 [Berrarg. Michelena 1987, 35-55].
- , 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg., Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1987, *Palabras y textos*, Leioa, EHU.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 lib., *ASJU*-ren gehigarriak, 10. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Rotaetxe, K., 1978a, "L'accent Basque: Observations et hypothèses", *La Linguistique* 14, 55-77.
- , 1978b, *Estudio estructural del euskara de Ondárroa*, Durango, L. Zugaza.
- Salaburu, P., 1984, *Aráu fonologikoak*, Leioa, EHU.
- Txillardegi [Alvarez Enparantza, J. L.], 1985, *Euskal Azentuaz*, Donostia, Elkar.
- UNED-Bergara, 1988, *Bergarako euskera*, Bergara.